

PALEOANTROPOLOOGILISTEST UURIMISTEST EESTI NSV-s

K. MARK,

bioloogiateaduste kandidaat

Viimasel ajal, eriti seoses J. V. Stalini teose „Marksism ja keeleteaduse küsimused“ ilmumisega, on nõukogude teaduse ette kerkinud väga aktuaalse küsimusena rahvaste päritolu ja etnogeneesi probleemid. Neid keerukaid probleeme ei ole võimalik lahendada teisiti kui kompleksse uurimise teel terve rea teadusharude — arheoloogia, ajaloo, etnograafia, keeleteaduse ja antropoloogia — andmete valguses, saadud üksiktulemuste vastastikuse kontrolli alusel.

Kuigi antropoloogia kuulub oma materjali poolest bioloogiliste teaduste hulka, on ta paljude oma ülesannete poolest tihedalt seotud ajalooteadusega. F. Engelsi sõnade järgi kujutab antropoloogia endast „üleminekut inimese ja tema rasside morfoloogialt ja füsioloogialt ajaloole”.¹ Füüsilised erinevused rahvaste vahel ise ei etenda mingit olulist osa inimühiskonna ajaloos, kuid need erinevused kujunevad ajaloo kestel ja on seotud inimkonna teatud territoriaalsete rühmadega, iseloomustades neid rühmi. Et antropoloogiliste tüüpide ajalugu on seotud inimühiskonna ja rahvaste ajaloo, saab antropoloogilist materjali kasutada ajaloo allikana. Nii võib paleoantropoloogia, mis uurib muistse elanikkonna füüsilist tüüpi, selgitades selle tüübi iseärasuste kujunemist, anda andmeid teatud territooriumi asustamise teede kohta, elanikkonna pideva järgivuse, etniliste ristumiste, teisalesiirdumiste ja muude selliste küsimuste kohta.

Nõukogude võimu tingimustes on eesti rahvale avanenud laialdased võimalused teaduse ja kultuuri seninähtamatuks arendamiseks. Alles nüüd võib Eestis hoogsalt areneda ka tõeline antropoloogiateadus. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, uurides muude probleemide kõrval eestlaste etnogeneesi küsimusi, hakkas seetõttu uurimustes rakendama ka antropoloogiat andmeid. Et Nõukogude Eesti arheoloogide poolt arheoloogilistel kaevamistel saadud antropoloogilistest materjalidest muistsete inimluustike näol oli pealegi kogunenud küllaltki suur kollektsioon, siis tekkis vajadus nende materjalide teadusliku uurimise järele.

Tänu NSV Liidu Teaduste Akadeemia N. N. Mikluhhho-Maklai nimelise Etnograafia Instituudi antropoloogide ja juhtivate töötajate toetusele ja abile sai Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut võimaluse alustada 1950. aastal nimetatud materjalide läbitöötamist. Selle tulemusena valmis 1952. aasta lõpuks käesoleva kirjutise autori poolt uurimus „Палеантропология Эстонской ССР”.

¹ Ф. Энгельс, Диалектика природы, Госполитиздат, 1948, стр. 148.

On alustatud ka Eesti NSV tänapäeva elanikkonna antropoloogilist uurimist. Selleks organiseeriti 1952. aastal NSV Liidu Teaduste Akadeemia N. N. Mikluhho-Maklai nimelise Etnograafia Instituudi, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi ja teiste Balti liiduvabariikide teaduslike asutuste poolt ühiselt laiaulatuslik Baltimaade kompleksne antropoloogilis-etnograafiline ekspeditsioon, mis jätkas oma tööd 1953. aasta suvel. Selle ekspeditsiooni antropoloogide rühma tööst võttis mõlemal aastal osa ka käesoleva artikli autor. Ekspeditsioonil teostati antropoloogilisi uurimisi Eesti, Läti ja Leedu NSV-s ja võrdlusmaterjali hankimiseks osaliselt ka Valgevene NSV-s ning Leningradi ja Pskovi oblastis. Kokkuvõttes Balti ekspeditsiooni töö esialgsete tulemuste kohta on tehtud ekspeditsiooni juhataja prof. N. N. Tšeboksarovi poolt.²

Nõukogude Eesti antropoloogiat käsitlevad tööd peavad vähemalt esialgu osaliselt toetuma vanade tööde materjalidele, mis meile on päranduseks jäetud kodanliku Eesti ja balti-saksa antropoloogide poolt. Loomulikult ei või seejuures kahe silma vahele jätta nendes töödes esinevaid vigu ja tendentslikkust. Kodanliku Eesti ja fašistliku Saksa antropoloogias esinevate rassistlike ning natsionalistlike moonutuste ja muude metodoloogiliste vigade kriitiline paljastamine, aga samuti kogu selle valeteaduse klassijuurte näitamine on Nõukogude Eesti antropoloogia üheks oluliseks ülesandeks.

Antropoloogia on olnud ägeda võitluse areeniks reaktsiooniliste ja progressiivsete ideede vahel juba möödunud sajandi algusest alates, kui ta oli alles noor teadusharu.

Valitsevate reaktsiooniliste klasside huvid nõudsid koloniaalrahvaste ja alistatud rahvaste ekspluateerimise õigustamist. Olles esile kutsutud valitsevate klasside sellistest taotlustest, tekkisid antropoloogia alal reaktsioonilised ebateaduslikud rassistlikud teooriad, mis püüdsid näidata alistatud rahvaste kuuluvust „madalamatesse“ rassidesse, vastandina kolonisaatoritele ja anastajatele, kes nagu kuulsid „kõrgemasse“ rassi.

Juba XIX sajandi keskel aga tõusis progressiivsete teadlaste hulgas protestiliikumine teaduse sellise tendentsliku kasutamise vastu alistatud rahvaste orjastamise eesmärgil. Tuleb tähendada, et erinevalt Lääne-Euroopa teaduses domineerivatest reaktsioonilistest idealistlikest suundadest pääsesid vene antropoloogiateaduses juba XIX sajandil võidule progressiivsed materialistlikud ideed.

Võitlust reaktsiooniliste ja progressiivsete ideede vahel võib jälgida ka neis töödes, mis puudutavad eestlaste antropoloogiat.

Suure Oktoobrirevolutsiooni eelsel ajal paistab eestlaste antropoloogiat käsitlevates töödes silma peamiselt kaks erinevat suunda — üks selgesti reaktsiooniline, teine aga teataval määral progressiivne.

Esimest suunda esindavad eeskätt balti-saksa ja Lääne-Euroopa autorid. Sellele suunale on muuhulgas karakterne rassi ja keele mõiste ärasegamine. Pidades eesti keelt koos teiste soome-ugri keeltega päritolult idapoolseks, sidusid nad eestlasi ka antropoloogilises mõttes idaga, mongoliidse rassiga. Lähtudes rassistlikust seisukohast, nagu jaguneksid rassid „kõrgemateks“ ja „madalamateks“, lugesid selle suuna esindajad mongoliidsust eestlaste „madalamasse“ rassi kuuluvuse tunnuseks. Ei ole juhuslik, et mõningad selle suuna esindajad olid vahetult seotud balti-saksa mõisnikega. Nii on näiteks teada, et tuntud saksa antropoloog R. Virchow sai oma kranioloogilised materjalid Baltimaadest kohalikelt mõisnikelt. Eest-

² Н. Н. Чебоксаров, Некоторые вопросы этнической истории народов Советской Прибалтики в свете новых этнографических и антропологических данных. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, käesolev number lk. 494.

laste mongoliidsuse teooria nende madalama rassilise kuuluvuse mõttes levis selle suuna mõjul laialdaselt. Seda vaadet propageeritakse kuni meie päevini paljudes Lääne-Euroopa ajaloolistes ja publitsistlikes töodes, õpikutes ja käsiraamatutes.

On väga iseloomulik, et teine, progressiivne suund, mille kõige silmapaistvamaiks esindajaiks olid H. Witt ja R. Weinberg, ei olnud seotud saksa, vaid vene antropoloogiateadusega, eriti selle kõige progressiivsema keskusega Moskvast. Selle suuna esindajad eitasid antropoloogilise ja keelelise kuuluvuse näivset identifitseerimist. Nad astusid võitlusse eestlaste antropoloogia rassistliku moonutamise vastu. Nad märkasid isegi muistsete antropoloogiliste tüüpide erinevust kaasaegsetest, kuid kogu kodanlikule teadusele iseloomuliku metafüüsilise käsitlusviisi tõttu ei suutnud nad siiski avastada seoseid muistse ja kaasaegse elanikkonna antropoloogiliste tüüpide vahel. Nii näiteks väitis R. Weinberg (1867—1926), tuntud vene anatoom ja antropoloog, kes rida aastaid töötas Tartu ülikoolis, täiesti õigesti, et neoliitikumis oli Eestis levinud antropoloogiline tüüp, mis mõnevõrra erines tänapäeva nn. põhja tüübist.³ Ta ei suutnud äga jõuda järeldusele, et tänapäeva inimesed on neoliitikumis elanud rassi mõnevõrra muutunud järglased.

Kodanlik-natsionalistliku diktatuuri perioodil kogusid ja süstematiseerisid eesti kodanlikud antropoloogid küllaltki suure hulga antropoloogilist materjali, kuid selle materjali ajaloolise läbitöötamise juures ilmnes kogu kodanliku teaduse küündimatus. Kodanlike antropoloogide (näit. J. Auli) töödes oli tüüpiliseks nähtuseks, et arvati Eesti territooriumil juba neoliitikumis esinevat samu antropoloogilisi tüüpe, mis on siin levinud tänapäevalgi.⁴ Selliste ebateaduslike kujutluste tekkimine on seotud sellega, et kodanlik teadus on rajatud metafüüsilisele maailmakäsitlusele, milles kõike vaadeldakse „liikumatus ja püsimine, seisaku ja muutumatus seisundina”.⁵ Kodanlikud antropoloogid, olles seotud oma klassi ideoloogiaga, ei näinud ega tahtnud näha antropoloogiliste tüüpide kõikjal toimuvat ajalist muutumist ja arenemist.

Ohtlasi ilmutab eesti kodanlik antropoloogia sama tendentslikkust ja samasuunalisi natsionalistlikke moonutusi nagu kogu muugi kodanliku diktatuuri aegne teadus.

Tunnustades nn. „põhja tõu” eksisteerimist Eesti NSV territooriumil juba neoliitikumis ja pronksiajal, püüdis eesti kodanlik antropoloogia selle abil tõestada siinse muistse elanikkonna läänepoolset päritolu. See ühtis Baltimaade kodanlik-natsionalistlike ajaloolaste taotlustega, kes valitseva kodanlik-natsionalistliku kliki klassihuvides iga hinna eest püüdsid näidata Baltimaade seost Lääne-Euroopaga ja eitada või vähemalt maha vaikida Baltimaade põhilisi ja tihedaid sidemeid idapoolsete naaberelade elanikkonnaga, eriti suure vene rahvaga.

Püüdes ümber lükata vana, väga laialdaselt levinud vaadet, nagu kuulusid eestlased mongoliidide hulka, ja sellega ühtlasi vastu astuda katsele paigutada eestlasi „alamate” rasside hulka, läksid kodanlikud antropoloogid (näit. J. Aul) teise äärmusse, eitades vähemaidki mongoliidseid elemente eestlaste juures. Sellega näitas kodanlik antropoloogia selgesti, et ta ise seisis rassistlike valeteooriate pinnal, pidades mongoliide „alamaks” rassiks.

Leninlik-stalinliku rahvuspoliitika valguses ei või segunemine mongoliididega või mingi muu rassiga ega ka igasuguse segunemise täielik puudu-

³ R. Weinberg, Der Schädel von Woisek. Sitzungsber. d. Naturforscher Ges. bei d. Universität Jurjew, Bd. 14, H. 1, 1904. Jurjew (Dorpat), 1905, S. 110—113.

⁴ Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, 1933. Tartu, 1935, lk. 224—283.

⁵ J. Stalin, Leninismi küsimusi, Tallinn, 1952, lk. 504.

mine vähendada või suurendada rahvaste väärtust. Seepärast võib ainult eesrindlik nõukogude teadus, olles vaba igasugusest tendentslikkusest ja ebateaduslike teooriate mõjust, objektiivselt ja õigesti läheneda selle küsimuse lahendamisele. Europiidsete või mongoliidsete tunnuste esinemise objektiivne kindlakstegemine eestlaste juures ajaloo eri etappidel annab võimaluse õigesti läheneda eestlaste päritolu küsimuste lahendusele, milleks kodanlik antropoloogia ei olnud suuteline.

Teise maailmasõja eel, kui fašistlik Saksamaa hakkas ette valmistama agressiooni Ida-Euroopasse, võtsid sellest ettevalmistustööst osa ka fašistlikud teadlased, nende hulgas antropoloogid. Nad püüdsid kõigiti leida põhjendusi, nagu oleks sakslastel mingi õigus Baltimaadele. Pidades näiteks Põhja-Eesti kivikirstkalmetest leitud luustikke, mis on pärit I aastatuhandest e. m. a., nn. „põhja tõu” esindajateks, rõhutasid saksa fašistlikud antropoloogid nende läänepoolset päritolu ja püüdsid näidata, et nimetatud kalmetesse maetud inimesed olid siia tulnud kas Skandinaaviast või Põhja-Saksamaalt. Vastavalt saksa fašistliku antropoloogi S. Ehrhardti arvamusel pidi „põhja tõug” siin endast kujutama „kõrgemat” kihti, kes valitses kohapealse „alama” elanikkonna üle. Selliste tendentslike rassistlike tööde suhtes on täiesti ilmne, et neil pole midagi ühist tõelise teadusega.

Uued materjalid Eesti NSV antropoloogia alal annavad võimaluse marksistlik-leninliku metodoloogia alusel õigesti lahendada eestlaste etnogeneesi probleeme ja võidelda igasuguste ebateaduslike reaktsiooniliste konseptsioonide vastu ka nendes küsimustes.

Seni olemasolev paleoantropoloogiline materjal haarab ajajärku alates hilisneoliitikumist, s. t. II aastatuhande algusest e. m. a. kuni XVIII sajandini m. a. j. Alljärgnevalt asume selle materjali vaatlemisele.

Hilisneoliitikum

(XVIII—XV sajand e. m. a.)

Praeguse Eesti NSV territooriumi asustamine algas mesoliitikumis, s. o. VII—VI aastatuhandel e. m. a. Küsimusele Eesti esimeste asukate päritolust ei ole veel võimalik kindlat vastust anda, sest selle aja kohta on alles liiga vähe arheoloogilisi andmeid. Kõige rohkem väärib tähelepanu prof. A. J. Brjussovi hüpotees, millele vastavalt nn. Kunda kultuuri ja sellele lähedaste mesoliitiliste kultuuride juuri tuleks otsida idast, Uraali piirkonnast.⁶ Võiks arvata, et samast suunast tulid siia ka esimesed asukad. Sellesse perioodi kuuluv antropoloogiline materjal puudub siiski veel täiesti.

Järgneval perioodil, neoliitikumis (IV—II aastatuhandel e. m. a.), levisid Balti mere idarannikul nagu teistelgi Ida-Euroopa metsavöötmel aladel küttide ja kalastajate kultuurid neile iseloomuliku kammkeraamikaga. Nõukogude Eesti arheoloogide arvates pärineb enamik nende kultuuride mälestusmärke kolmandast aastatuhandest ja teise aastatuhande algusest e. m. a.⁷

Hilisneoliitikumis (umbes XVIII sajandil e. m. a.) ilmus Baltimaadesse nn. sõjakirveste kultuur, mida nimetatakse ka nõõrkeraamiliseks kultuuriks. Sellel kultuuril ei ole nähtavasti otseseid sidemeid eelmise kultuuriga, mida

⁶ А. Я. Брюсов, Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стр. 25—41 (ja joon. 5).

⁷ H. Moora, Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. Rīgā, 1952, lk. 13.

iseloomustas kammkeraamika.⁸ Nagu tõendavad koduloomade luude leiud koos sõjakirvestega haudadest, tegelesid selle kultuuri esindajad juba loomakasvatusega. Kivisaare kalmistust (Põltsamaa rajoonis) on leitud pronks-sirp, mis annab tunnistust viljakasvatuse algmetest.⁹ Sõjakirveste kultuuri muistised Eestis on kõigiti sarnased vastavate mälestusmärkidega lõuna-poolses Baltikumis.

Kõrvuti sõjakirveste kultuuriga jätkasid eksisteerimist ka kammkeraamikaga asulad. Niisugusteks hilisteks küttide-kalurite mälestusmärkideks on näiteks raba-asula Tamula järve kaldal (Võru rajoonis), Iča asula Ida-Lätis (Madona rajoonis) jt. Tamula asula pakub erilist huvi selle poolest, et tema kultuurkihis on avastatud haudu. Teda võib selles suhtes kõrvutada teiste samaaegsete asulatega NSV Liidu metsavöötmes, näiteks asulatega Kubeninos ja Karavaihas (nn. Kargopoli kultuur), Jazõkovos, Gavrilovkas ja Volodarõs.¹⁰

Sõjakirveste kultuuri ilmutumist Baltimaadele tuleb nähtavasti seletada uute etniliste elementide sissetulekuga. Oletatakse, et need olid balti hõimud.¹¹

Arheoloogid, eriti prof. A. J. Brjussov, on arvamisel, et elanikkond, kes on endast jättnud kammkeraamikaga asulad NSV Liidu Euroopa-osa metsavöötmesse, sealhulgas ka Baltimaadele, oli nähtavasti pärastiste soome-ugri hõimude eellaseks.¹² Sellele ei räägi vastu ka keeleteaduse andmed, mistõttu on täiesti võimalik, et soome-ugri hõimude eellased asustasid Baltimaid juba III—II aastatuhandel e. m. a.

Baltimaadesse tulnud balti hõimud sulasid arheoloogide arvates järgnevate sajandite jooksul aegamööda ühte kohalikkude soome-ugri hõimudega, kusjuures Eesti territooriumil ja Läti põhjapoolsetel aladel võitis soome-ugri keelekuju, kuna lõuna pool osutus võitjaks balti keelekuju.

Mis puutub antropoloogia andmetesse, siis on meie käsutuses hilisneoliitilistest koljudest peale kirjanduses juba varem kirjeldatud Kõjala¹³, Kāo (Võisiku)¹⁴, Sope ja Ardu¹⁵ koljude veel teine kolju Ardust (Kose rajoonis), üks kolju ja teise kolju fragmendid Kunilast (Põltsamaa rajoonis) ja kolju Karlovast (Tartu). Kõik nimetatud uued koljud on meeste omad. Peale selle on Tamulast (Võru rajoonis) leitud üks naise kolju, mis on huvitav selle poolest, et ta ainsana esindab kammkeraamika kultuure, kuna kõik teised Eesti NSV territooriumilt leitud hilisneoliitilised koljud olid seotud sõjakirveste kultuuriga. Üldse on meil hilisneoliitikumist viis mehe ja neli naise koljut. Varem kirjeldatud koljude juures on nüüd läbi viidud täiendavaid mõõtmisi, eeskätt näo horisontaalse profiili ja nina nurkade osas, mis aitavad kindlaks teha mongoliidsete elementide esinemist või puudumist.

Sõjakirveste kultuuri esindajail Eesti NSV territooriumil osutub domineerivaks antropoloogiliseks tüübiks täielikult europiidne, suurte mõõtme-

⁸ Samas, lk. 13.

⁹ Л. Янитс, Поздне-неолитические могильники в Эстонской ССР. Краткие сообщ. ИИМК, вып. XLII, 1952, стр. 59.

¹⁰ Samas, lk. 60.

¹¹ H. Moora, Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodalā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. Rīgā, 1952, lk. 43.

¹² А. Я. Брюсов, О заселении севера европейской части СССР в неолитическую эпоху. Тезисы докладов на пленуме ИИМК АН СССР, посвященном вопросам археологии Прибалтики. 1951 г., М., 1951, стр. 23.

¹³ C. M. Fürst, Neolithische Schädel von der Insel Ösel. Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte, Riga 1914, S. 33—44.

¹⁴ R. Weinberg, Der Schädel von Woisek. Sitzungsber. d. Naturforscher-Ges. bei d. Universität Jurjew, Bd. 14, H. 1, 1904, Jurjew (Dorpat), 1905, S. 86—113.

¹⁵ Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, 1933. Tartu, 1935, lk. 224—282.

tega, massiivne, väga pika, kitsa ja võrdlemisi kõrge koljuga, äärmiselt dolihhokraanne (pikapealine), laia ja ühtlasi kõrge näoga, kitsa ninaga ja madalate orbiitidega, längus laubaga ja tugevasti arenenud silmaülaste mõigastega tüüp. Oldjoones esindavad need koljud tüüpi, mis tol ajal oli laialt levinud peaaegu igal pool, kus on teada europiidse rassi vanimaid esindajaid.

Professor G. F. Debets nimetab seda tüüpi protoeuroopa tüübiks, sidudes seda Cro-Magnon tüübiga sõna laiemas mõttes. Vaadeldaval epohhil ei olnud veel välja kujunenud tänapäeva teist järku euroopa rasse.¹⁶ Seejärest ei ole õige rääkida põhja ja ida-balti tõust neoliitikumis, nagu seda tegid kodanlikud antropoloogid.

Mis puutub ühte brahhükraansesse koljusse Saaremaalt, Kõljalt, siis seda võiks pidada sellesama tüübi brahhükraanseks variandiks, nagu oletab prof. N. N. Tšeboksarov.¹⁷ Mõned autorid peavad seda lühipealist tüüpi laponiideks, oletades, et mongoliidsed jooned Ida-Euroopa metsavöötmelaladel on seotud just lühipealisusega. Vastavad mõõtmised aga näitavad, et see vähemalt Kõljala koljusse ei puutu, sest siin on meil tegemist ainult täiesti europiidsete tunnustega.

Sõjakirveste kultuuri esindajate kranioloogiline seeria Eesti NSV territooriumilt omab sarnasust teiste europiidsete massiivsete pikapealiste ja laianäoliste vormidega Põhja-Euroopast ja erineb lõunapoolsetest variantidest, mis on gratsiilsemad, kitsama näoga.

Tõenäoliselt eksisteeris protoeuroopa tüüp Eesti NSV aladel juba enne sõjakirveste kultuuri sissetulekut.

Väga lähedane antropoloogiline sarnasus Eesti ja lõunapoolse Baltikumi sõjakirveste kultuuri esindajate vahel, nii palju kui võib otsustada viimaste kohta olemasoleva vähese materjali põhjal (Kaup, praeguses Kaliningradi oblastis), ei räägi vastu võimalusele, et sõjakirveste kultuur võis tulla siia lõunapoolsest Baltikumist koos uute etniliste elementidega. Viimased olid samuti protoeuroopa tüübi esindajad, mis tõenäoliselt viis siin europiidse elemendi erikaalu suurenemisele.

Volga-Okaa ala neoliitilise materjali alusel, mis on küll väga vähene, võiks otsustada, et kammkeraamiliste asulate hõime tuleb antropoloogilises mõttes lugeda uraalo-laponiitse grupi vormide hulka.¹⁸ Neil esineb rida mongoliidseid tunnuseid (ainult vähe etteulatuv nina, madal ninajuur jne.), kuid nad erinevad siiski tüüpilistest mongoliididest. Sellest ei tohi aga teha järeldust, et laponiitse ilmega lühipealine tüüp oleks iseloomulik kammkeraamilistele asulatele ka Baltimaades. See ei oleks kooskõlas andmetega Laadoga neoliitikumist, kust on leitud protoeuroopa tüüpi koljusid koos tüüpilise kammkeraamikaga.¹⁹

Kahjuks on Eesti NSV territooriumilt seni leitud ainult üks kolju kammkeraamilisest asulast (Tamula).²⁰ See kolju erineb üldiselt võrdlemisi vähe koljudest, mis kuuluvad sõjakirveste kultuuri aladele, kuid mõningaid mon-

¹⁶ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР. Труды Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. IV, М.—Л., 1948, стр. 108—109.

¹⁷ Н. Н. Чебоксаров, Вопросы этногенеза народов советской Прибалтики в свете данных этнографии и антропологии. Кр. сообщ. Ин-та этнографии АН СССР, вып. XII, 1950, стр. 17.

¹⁸ М. С. Акимов, Антропологический тип населения фатьяновской культуры. Труды Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. I, М.—Л., 1947, стр. 277—278.

¹⁹ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР. Труды Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. IV, М.—Л., 1948, стр. 108—109.

²⁰ Peale selle on Narva ligidalt hiljuti välja kaevatud üks mehe ja kaks lapse koljut, mille andmed on veel läbi töötamata, kuid millel näib olevat sarnasust Tamula koljuga.

goliidseid tunnuseid võib tema juures märgata, olgugi väga nõrgal kujul: ta nägu on veidi lamedavõitu.

Seniste väheste materjalide põhjal on veel raske teha mingeid kindlaid üldistusi. Alles edaspidised uued leiud võimaldavad selgemini valgustada küsimust kammkeraamiliste asulate elanike antropoloogilisest iseloomust.

Hiline pronksiaeg ja rauaaja algus

(VI—I sajand e. m. a.)

Pronksiaja lõpus ja varasel rauaajal, s. t. I aastatuhande keskel ja teisel poolel e. m. a. ilmuvad Eesti NSV territooriumile kivikirstkalmed, mitme matusega igas kalmes. Kalmed paiknevad tavaliselt rühmiti.

Samasugust tüüpi kalmeid leiame ka Põhja-Lätis. Lõuna-Lätis ja Leedus aga on kalmeil teistsugune iseloom. Seal kohtame kääpaid massiliste matustega või kääpaid, millesse surnute põrm on maetud saviurnides. Kõrvuti kääbastega esineb ka maa-aluseid haudu. Nii võib arheoloogilise materjali põhjal Baltimaades pronksiaja lõpus ja rauaaja alguses eraldada kaht etnilist rühma: 1) eesti-liivi rühm, millele on iseloomulik matmine kivikirstkalmetesse, ja 2) läti-leedu rühm kääbastega ja maa-aluste haudadega. Kahe etnilise rühma eksisteerimist kinnitavad ka keeleteaduse andmed, mille kohaselt balti ja läänemere-soome hõimude erinevused Baltimaadel ulatuvad kahtlemata tagasi aega enne meie ajaarvamist.²¹

Sellest ajajärgust on olemas antropoloogilist materjali Põhja-Eesti kivikirstkalmetest: Muuksist (Kuusalu, Loksa rajoonis) ja Napalt (Kiviõli rajoonis). Nende luustike kohta on 1931. aastal ilmunud töö balti-saksa arsti ja reaktsioonilise arheoloogi A. Friedenthali sulest.²² Meie poolt on neid luustikke uuesti mõõdetud, kusjuures ilmneseid mõnevõrra teistsugused tulemused. Kõigepealt uuriti nüüd ainult täiskasvanute koljusid, kuna A. Friedenthal ei olnud aritmeetiliste keskmiste arvutamisel eraldanud alaealiste koljusid. Nii saime andmeid ainult 9 mehe ja 4 naise kolju kohta, kuid selle rühma iseloomulikud tunnused tulevad alaealiste väljajätmise tõttu nüüd palju selgemini esile.

Need on pikapealised massiivsed koljud, silmatorkavalt suurte mõõtmetega. Laup on enamikul koljudel väga lāngus ja silmaūlased mõikad äärmiselt tugevasti arenenud. Paistab silma erakordselt suur kolju kõrgus — veel suurem, kui see esineb Eesti neoliitilistel koljudel. Nägu on mitte ainult kõrge, vaid ka äärmiselt lai, nina on keskmise laiusega.

Kõige rohkem sarnanevad need koljud Eesti neoliitiliste koljudega, nimelt sõjakirveste kultuuri esindajate koljudega. Nende antropoloogilist tüüpi võib nimetada ainult protoeuroopa tüübiks. Neile iseloomuliku suure kolju kõrguse tõttu paigutab G. F. Debets nad koos Eesti ja Laadoga neoliitiliste koljudega protoeuroopa tüübi balti variandi hulka.²³

Ei ole kahtlust, et Eesti rahvastik I aastatuhandel e. m. a. osutub juba neoliitikumis siin elanud inimeste järglaseks. Nii ei ole mingit põhjust arvata, et nad on siia tulnud kusagilt mujalt, nagu püüdsid tõendada kodanlikud antropoloogid. A. Friedenthali tendentslikel väljamõeldistel, nagu oleks sel perioodil Eestis esinenud „põhja tõugu” inimesed siia tulnud

²¹ P. Ariste, Läänemere vanadest hõimudest. Edasi, nr. 193, Tartu, 1951.

²² A. Friedenthal, Ein Beitrag zur vorgeschichtlichen Anthropologie Estlands. Zeitschrift f. Ethnologie, Jg. 63, Berlin, 1931, S. 1 ff.

²³ Г. Ф. Дебес, Палеоантропология СССР. Труды Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. IV, М.—Л., 1948, стр. 158.

Skandinaaviast või Saksamaalt, ei ole seega midagi ühist tõelise teadusega.

Võib arvata, et ka naaberladel esines tol ajal samasugune antropoloogiline tüüp nagu Eestis, kuid kahjuks puudub selle tõestamiseks seni veel vastav materjal. Veidi hilisemasse ajajärku (III—IV sajandisse m. a. j.) kuuluvad luustikud Leedu kalmetest, mida on kirjeldanud J. Zilinskas ja R. Masalskis.²⁴ Nad erinevad mainitud eesti koljudest veidi väiksemate absoluutsete mõõtmetega, eriti näo osas, kuid seda võib seletada asjaoluga, et nad on ajaliselt nooremad. Suur kõrgus, mis oli iseloomulik Eesti kivikirstkalmete koljudele, torkab siingi silma, mistõttu G. F. Debets paigutab nad samuti protoeuroopa tüübi balti variandi hulka.

Selle variandi juures on muidugi võimalik leida teatavat sarnasust Skandinaavia ja Põhja-Saksamaa koljudega, kuid see on tingitud ainult sellest, et sealgi oli kolju ehituses säilinud rida muistse protoeuroopa tüübi tunnuseid. Selle kõrval aga leiame Baltimaade ja Skandinaavia koljude vahel ka olulisi erinevusi, millest eriti väljapaistev on juba mainitud suur kolju kõrgus.

Feodalismi ajastu

(XI—XVIII sajand)

Esimesel aastatuhandel m. a. j. oli eesti hõimudele iseloomulikuks matmisviisiks matmine kivikalmetesse, millel oli pidev seos eelneva perioodi kivikirstkalmetega. Et aga kivikalmetesse matmisel esines enamasti laipade põletamine, siis ei ole meil seni sellest perioodist luustikke saadud.²⁵

Kivikalmed põletusmatmisega jätkuvad Eestis ka II aastatuhande alguses, XI—XIII sajandil, kuid nende kõrval kohtame üha sagedamini laibamatuseid maa-alustes haudades.²⁶ Tänu sellele on alates XI sajandist olemas ka antropoloogilist materjali.

Alates XI sajandist, eriti aga XII sajandist, kohtame novgorodi tüüpi kalmeid Peipsi järve põhja- ja looderannikul, mis oli seni nähtavasti asustamata ala. Neisse rajoonidesse ilmuvad laibamatusega kääpad, mis täiesti sarnanevad vastavate kalmetega naabruses olevail vene aladel. Inventargi on neil kalmetel novgorodipärane, sisaldades seejuures küll ka üksikuid vадja-ingeri elemente. Peipsi järve põhjarannikul paiknevad seda tüüpi kalmed peamiselt kahes kohas — Pühtitsas ja Jõugal (Jõhvi rajoonis). Sellele tuleb lisada, et alates XVI sajandist mainivad kirjalikud allikad sageli venelasi Peipsi põhjarannikul, s. o. samas piirkonnas, kus asuvad Jõuga, Pühtitsa ja teised kääpad.²⁷ Alates XVI sajandist mainitakse venelasi ka Peipsi läänerannikul.

XIII sajandi alguses sattus Eesti saksa ja skandinaavia feodaalidevallutajate võimu alla. Eestisse asus pärast seda mõningaid saksa feodaale, kaupmehi ja käsitöölisi. Saksa elemendid elasid aga peamiselt linnades.

XIII—XIV sajandil asusid Loode-Eesti rannikuribale, alates veidi ida poolt Tallinna ja lõpetades Haapsalu piirkonnaga, samuti ka mõnede saartele (Naissaar, Vormsi, Ruhnu, osaliselt Hiiumaa, Saaremaa jt.) elama

²⁴ J. Zilinskas ir R. Masalskis, Senajo geležies periodu Lietuvos gyven-tojų kaukolių studija. Acta Medicinae facultatis Vytauti Magni Universitatis, vol. IV, fasc. 1—3, Kaunas, 1937, lk. 5 jj.

²⁵ X. A. Моора, Вопросы этногенеза народов советской Прибалтики по данным археологии. Кр. сообщ. Ин-та этнографии АН СССР, вып. XII, 1950, стр. 32.

²⁶ Samas, lk. 34.

²⁷ O. Liiv, Vene asustusest Alutaguses. Tartu, 1929, lk. 9 jj.

rootsi päritoluga talupojad. Paljud neist olid küll pärit mitte Rootsisist endast, vaid Soomest.

XIII ja järgnevatel sajanditel oli Eesti territoorium sagedate laastavate feodaalsete sõdade areeniks. Nende sõdade, aga samuti nälja ja epideemiatega tagajärjel, mida põhjustas eesti rahva pärisorjuslik ja koloniaalne ekspluateerimine saksa ja rootsi feodaalide poolt, hukkus suur osa elanikkonnast.²⁸ Selle tõttu asustati hiljem paljud külad uuesti. Tühjaks jäänud maad asustati osalt eestlastega, kuid suurelt osalt ka vene, soome, läti, leedu ja teiste talupoegadega.

Kõik need sissetulnud elemendid sulasid varsti ühte eesti elanikkonnaga. Sellest jutustavad mitte ainult kirjalikud allikad, vaid ka jäljed eesti keeles, sealhulgas kohanimesedes, samuti rahvaluules ja etnograafilises materjalis. Samasuguseid jälgi avastatakse kahtlemata ka antropoloogilises materjalis.

Teisest aastatuhandest pärinevad kranioloogilised kogud on oma hulgalt küllaltki suured. XI—XIII sajandi luustikke on maa-alustest haudadest välja kaevatud mitmelt poolt Eesti NSV territooriumilt: Laheperast (Kallaste rajoonis), Ovist (Tartu rajoonis), Martnast (Haapsalu rajoonis), Haimrest (Märjamaa rajoonis) ja Kütist (Rakvere rajoonis). Kokku on neid 6 mehe ja 5 naise luustikku. Jõuga kääbastest arheoloogilistel kaevamistel saadud antropoloogilisest materjalist on autori poolt mõõdetud 47 XII—XIV sajandi koljut, neist 22 mehe koljut. Selle seeriaga liituvad veel 3 mehe ja 2 naise koljut Pühtitsa kääbastest, mis on 1894. aastal kirjeldatud A. Haruzini poolt.²⁹ Seeria XIV—XVI sajandi koljusid on välja kaevatud Otepäält ning nendest on mõõdetud 20 mehe ja 13 naise koljut. XVII sajandisse kuuluvad 23 mehe ja 20 naise koljut Kabinast (Tartu rajoonis), mis on kirjeldatud H. Witt'i poolt 1879. aastal.³⁰ Kõige hilisemaks rühmaks Eesti NSV territooriumilt osutuvad Järve koljud (Jõhvi rajoonis); nendest oli võimalik mõõta 29 mehe ja 22 naise koljut, mis kuuluvad XVII—XVIII sajandisse.

Ida pool Narva jõge, Olgin Krestis (Leningradi oblastis) on arheoloogilistel kaevamistel leitud XI—XIII sajandi koljusid. Käesoleva töö autor on neist uurinud 6 mehe ja 4 naise koljut. Pskovi oblasti Petšorõ rajoonist leidub ENSV TA Ajaloo Instituudi kogudes kranioloogilist materjali, mis on pärit mitmest eri kohast ja eri ajajärkudest, kokku 12 mehe ja 5 naise koljut.

Nii on autori poolt XI—XVIII sajandi materjalidest uuritud 103 mehe ja 87 naise koljut Eesti NSV territooriumilt ning 18 mehe ja 9 naise koljut Leningradi ja Pskovi oblastist.

Kahjuks leiduvad siin mõned lüngad. XI—XIII sajandi maa-alustest haudadest on nimelt materjali üldiselt vähe, kusjuures see puudub täiesti Kagu-Eesti kohta. XIV—XVIII sajandist on küll rohkesti luustikke Ida-Eestist, kuid Lääne-Eesti kohta pole sellest ajast seni mingeid andmeid.

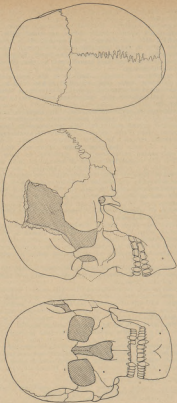
Paleoantropoloogilise materjali alusel võib vaadeldaval perioodil Eesti NSV territooriumil eraldada kaht peamist antropoloogilist tüüpi.

E s i m e n e t ü ü p on suurte mõõtmetega, pika, kitsa ja kõrge koljuga, pikapealine, kitsa ja kõrge näoga, kitsa ninaga, väga tugevasti arenenud silmaülaliste mõigastega ja längus laubaga, täielikult euroopiidne tüüp (joon. 1). Tema levikuareaal haarab XI—XIII sajandil peaaegu kogu Eesti NSV territooriumi, välja arvatud Peipsi järve põhjarannik (joon. 3). See tüüp on iseloomulik Eesti maa-alustele haudadele. Hilisemast ajast pärine-

²⁸ Eesti NSV ajalugu. Tallinn, 1952, lk. 106.

²⁹ А. Харузин, Заметка о черепях Пюхтицкого — могильника. Временник Эстляндской губернии, кн. I, 1893, Ревель, 1894, стр. 245—249.

³⁰ H. Witt, Die Schädelform der Esten. Diss., Dorpat, 1879.

Jooni 1. Maha kolju Xlii aujandist Raivore raj. Xlii maa-alusest kalmistust (Raivore m. IV).

Жен. 2. Мелко сода XIV аржандат Ахри ел. Жого кыландар (Харов м. XIII ж).

vaid andmeid selle tüübi kohta seni meie käsutuses ei ole, sest Lääne-Eestist, kust esmajoones võiks oodata selle tüübi luustikke, puudub seni materjal.³¹

Teine tüüp erineb eelmisest väiksemate absoluutsete mõõtmetega, on lühema ja laiem koljuga, keskealine, nagu on laiem ja madalam, nina laiem, laup, püstsem ja silmaülased mõikad vähem arenenud. See tüüp on samuti euroopiidne, kuid eelmisega võrreldes on ta nagu veidi lamedam (joon. 2). Feodaalajastu alguses, XII—XIV sajandil, on see tüüp esindatud ainult novgorodi iseloomuga Jõuga ja Pühtitsa kääbastes, kuna mujal Eesti NSV territooriumil ei ole teda seni kindlaks tehtud. Tuleb siiski silmas pidada asjaolu, et selle perioodi kohta on meil üldse vähe antropoloog-

Joon. 3. Lääne-balti (1) ja ida-balti (2) tüübi levik Eestis XI—XIV saj.

gilisi andmeid, kusjuures kagurajoonidest, kust võiks eriti oodata selle tüübi esindajate leide, puudub materjal. Eesti NSV kagupiiri vahetus naabrus, Verepkovos, Pskovi oblasti Petšorõ rajoonis on meie poolt kindlaks tehtud sellele tüübile lähedased vormid. Samasse tüüpi, mis esineb Jõugal ja Pühtitsas, kuuluvad ka luustikud Olgin Kresti kääbastest ida pool Narva jõge (joon. 3).

Vaadeldava perioodi teisel poolel, XIV—XVIII sajandil, on see tüüp esindatud luustikega Otepää, Kabina ja Järve kalmistutest. Kõik need kohad asuvad Eesti NSV idarajoonides (joon. 4). Tuleb märkida, et nende hilisemate seeriade koljud erinevad suurema lühipealisuse ja gratsiilsuse poolest.

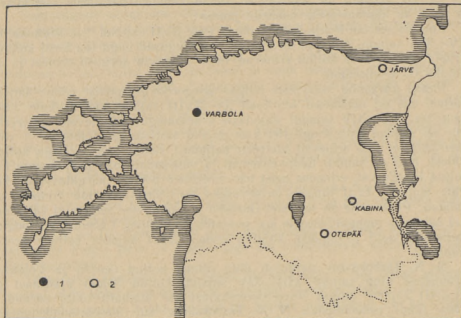
Esimese tüübiga sarnaseid vorme leidub naabermaadel väga vähe. Ainsa lähedase grupi moodustab J. Līcis'e poolt kirjeldatud seeria

³¹ Käesoleval suvel Varbolast (Märjamaa rajoonis) välja kaevatud XVII sajandi luustike kohta ei ole veel mõõtmisandmeid olemas.

koljusid V—VII sajandi zemgalli kalmetest Lõuna-Läti keskosas Dobeles ja Eleja rajoonis.³²

Sarnased, kuigi vähemal määral, on ka G. F. Debetsi poolt kirjeldatud koljud Ludza kalmest Ida-Lätist.³³ Nägu on neil siiski laiem ja madalam ning ka nina on laiem.

Mis puutub liivi koljudesse, siis meile tuntud koljud XI sajandi kalmetest Koiva (Gauja) jõe alamjooksu rajoonides³⁴ erinevad eesti omadest ajukolju väiksemate mõõtmete poolest; eriti nende kõrgus on väiksem kui eesti koljudel. Muus on neil sarnasus meie koljudega, eriti oma pikapealisuse, kitsa ja kõrge nāo ning kitsa nina tõttu. Idapoolsetes naaberajoonides seda tüüpi ei esine.

Joon. 4. Lääne-balti (1) ja ida-balti (2) tüüpi levik Eestis XIV—XVIII saj.

Kui võrrelda eesti I tüüpi koljusid skandinaavia koljudega IX—XI sajandist, siis kohtame viimastel tunduvalt laiemat nägu ja peale selle on neil kolju kõrgus palju väiksem.³⁵

Märgime lõpuks, et esimest tüüpi koljud XI—XIII sajandist on väga lähedased Eesti neoliitilistele koljudele; viimased erinevad neist peamiselt nāo suurema laiuse poolest.

Väärrib tähelepanu veel asjaolu, et tänapäeva lääne-eestlaste juures domineerib seesama tüüp, mida leidsime juba XI—XIII sajandi maa-alus-

³² J. Līcis, *Kraniologische Untersuchungen an Schädeln altlettischer Stämme*, Rīgā, 1939, S. 39—63.

³³ Г. Ф. Дзэбэц, Чарапы Люцынскага магільніку і старажытных славян Беларусі і месца апошніх у палеантропалёгіі Ўсходняй Эўропы. Працы сэкцыі археалёгіі інстытута гісторыі Бел. Акадэміі Навук, т. III, Менск, 1932, стр. 69—71.

³⁴ R. Weinberg, *Crania livonica*. Archiv für d. Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands, XII, Dorpat, 1902, S. 34—36.

³⁵ K. E. Schreiner, *Mennesknohlene fra Osebergskibet og andre Norske Jernalderfund*. Osebergfundet, V, Oslo, 1927, lk. 144—202.

test haudadest. Teda iseloomustavad selgelt väljenduvad europaidsed tunnused koos selliste tunnustega, nagu suur kasv, pea suured mõõtmed, tugevalt arenenud silmaülased mõikad ja lāngus laup, mida tavaliselt nimetatakse massiivsuse tunnusteks. Peale selle iseloomustab neid vorme heledate silmade ja juuste domineerimine.³⁶

N. N. Tšeboksarov nimetab seda tüüpi lāāne-balti tūūbiks.³⁷ Kodanlike antropoloogide tōōdes leiame selle tūūbi kirjelduse „pōhja tōu” nime all.³⁸ Et aga terminit „pōhja tōug” on tihti kasutatud ebateaduslikus rassistikus literatuuris, mis ei oma midagi ūhist tōelise teadusega, siis tuleks eelistada N. N. Tšeboksarovi poolt esitatud terminit „lāāne-balti” tūūp.

Teine tūūp, mille esinemise Eesti NSV territooriumi idaosas XI—XVIII sajandil me avastasime, omab lāhedasi paralleele idapoolsete ja osalt ka lōunapoolsete naabrite juures.

Koljude seeriad Pōhja-Lātist, nimelt Pāle XVII sajandi³⁹ ja Rippukalnsi XV—XVI sajandi⁴⁰ koljud on ūldiselt samasugused nagu Ida-Eesti koljude grupid. Ainult Pāle koljud erinevad veidi vāiksema kōrguse poolest ja on natuke lūhipealisemad.

Ilmeni piirkonna slaavlaste hulgas novgorodi perioodist leidub samuti vorme, mis on lāhedased Ida-Eesti XI—XVIII sajandi rahvastikule. Lābi vaadates XIII—XIV sajandi slaavlaste kranioloogiat kāsitlevaid materjale, mis on saadud arheoloogilistel kaevamistel Gortsōs ja Volotovos⁴¹, vōib veenduda, et nad erinevad ida-eesti koljudest samas suunas nagu koljud Pālest. Nad on samuti lūhipealisemad ja vāiksemate nāo mōōtmetega kui koljud Ida-Eestist, erinedes neist nāo mōōtmete poolest mārगतavamalt kui Pāle koljud. Eriti ilmseks erinevuseks on vāhemarenenud silmaülased mõikad. Peale selle on seerialtel Gortsōst ja Volotovost selgemini väljendatud kalduvus mongoliidsusele kui seerialtel Ida-Eestist. Lāhemat analoogiat loetletud slaavi gruppidele kujutab endast XVII sajandi koljude seeria Kabinast.

N. N. Tšeboksarov paigutab ūhte rūhma koljud Gortsō ja Volotovo kāābastest ning samuti XIII—XIV sajandi koljud Seloni pjatiinast ja XI—XII sajandi koljud Novo-Siiverskajast kui ida-balti tūūpi vormid.⁴² Seda tūūpi iseloomustab N. N. Tšeboksarov kui mesobrahhūkefaalset, madala peaga, pūstse laubaga ja nōrkade silmaūlaste mōigastega, kergelt lamedavōitu, kitsa ja madala nāoga, kesk- vōi laianinalist, mitte kuigi tugevasti etteulatuva ninaga vormi. Lāhedasteks sellele tūūbile loeb ta ka XVII sajandi lātlaste koljusid Pālest ja XVII sajandi eestlaste koljusid Kabinast.

Ūldiselt on mārगतa, et suurimad erinevused Ida-Eesti seeriade ja Ilmeni piirkonna ida-balti tūūpi rūhmade vahel esinevad kolju indeksis, gratsiilsuse astmes ja mongoliidsete tunnuste väljendumise mārgas.

³⁶ Н. Н. Чебоксаров, Некоторые вопросы этнической истории народов советской Прибалтики в свете новых этнографических и антропологических данных. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, kāsesolev number, lk. 496—497.

³⁷ Sealsamas.

³⁸ Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, 1937, I. Tartu, 1938, lk. 176 jj.

³⁹ J. Priman, Pāles galvas kausti. Latvijas Universitātes Raksti, XII, Rīgā, 1925, lk. 429—480.

⁴⁰ A. Sommer, Der Rinnekalns und seine Bedeutung für die Anthropologie Livlands. Archiv für d. Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands, Serie II, Bd. IX, Lf. 5, Dorpat, 1884, S. 34 ff.

⁴¹ Н. Н. Чебоксаров, Ильменские поозеры. Труды Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. I, М.—Л., 1947, стр. 262.

⁴² Samas, lk. 264—266.

Kui võtta võrdluseks koljud Ilmeni-lähedastest kääbastest Hreplest⁴³ ja Kositskojest,⁴⁴ siis selgub, et erinevused on siin üsna väikesed. Need koljud on isegi sarnasemad koljudega Ida-Eestist kui Gortsõ ja Volotovo omad. IX—X sajandi koljudele Hreplest ja XI—XII sajandi koljudele Kositskojest on iseloomustav mesokefaalne tüüp mõõdukalt arenenud silmaulaste mõigastega, tugevalt profileeritud kitsa ja keskmise kõrgusega nää ning mesoriinse, tugevasti etteulatuva ninaga. N. N. Tšeboksarov näeb selles tüübis tänapäeva Ilmeni ja Dnepri ülemjooksu ümbruse elanikkonna otseseid eellasi ja on seisukohal, et nad on seotud Dnepri basseini ja sealt edasi Musta mere põhjapoolsete aladega.⁴⁵ Ida-Eesti koljude tüüp erineb sellest Ilmeni variandist peamiselt mõnevõrra laiema näoga ja veidi vähem etteulatuva ninaga.

Samasugune euroipiidne kitsanäoline tüüp tugevasti etteulatuva ninaga, nagu Hreple ja Kositskoje kääbastes, on levinud ka Suure Novgorodi loodealade slaavi inventariga kääbastes.⁴⁶

V. V. Sedov tegi kindlaks, et sama rajooni vadja inventariga kääbastes leiduvad koljud, millel nagu on laiem ja veidi lamedam, nina vähem etteulatuv kui slaavi koljudel. Samasugust suunda erinevustes nägime ka Ida-Eesti ja slaavi koljude võrdlemisel, kuid sarnasus Ida-Eesti ja vadja koljude vahel ei ole siiski täielik.

Võrreldes eesti II tüüpi koljusid nii vadja kui ka slaavi seeriatega, mis on kirjeldatud V. V. Sedovi poolt, on raske ütelda, kummale rühmale eesti koljud on lähemad. Nad asetsevad mõlema rühma vahepeal, eriti nää horisontaalse profiili mõõtmete poolest.

Mis puutub nää laiusse, siis on eesti koljudel ka see vadja ja slaavi koljude vahepealne, kuid lähem vadja koljudele, kuna nina sarnaneb indeksi poolest rohkem slaavi koljudega.

Üldiselt on Ida-Eesti koljud palju sarnasemad koljudega kääbastest teiselt poolt Peipsi järve ja Narva jõge kui samaaegsete koljudega Lääne-Eesti kalmetest.

Tänapäeval domineerib Ida-Eestis ida-balti tüüp.⁴⁷ See erineb mõningal määral meie poolt kranioloogilise materjali alusel eristatud ida-balti tüübist. Neid erinevusi tuleks seletada nii ajaliste muutustega kui ka hilisema segunemisega aegade jooksul siia asunud teiste rahvaste esindajatega.

Tänapäeva Ida-Eestis levinud tüüp on vahetult seotud muistse tüübiga, mis on meie poolt eristatud kranioloogilise materjali juures. XI—XVIII sajandil oli see tüüp alles pikapealisem ja vähem gratsiilne. Teiste sõnadega: XI—XVIII sajandil ei olnud ida-balti tüüp veel täielikult välja kujunenud, vaid sai oma tänapäevase ilme alles edasiste ajaliste muutuste teel. Siit selgub, miks hilisemad koljude seeriad Ida-Eestist (näit. Kabinast) omavad suuremat sarnasust ida-balti tüübi tänapäeva esindajatega kui koljud, mis kuuluvad varasematesse ajajärgkudesse.

⁴³ Г. Ф. Дебеч, Палеоантропология СССР. Труды Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. IV, М.—Л., 1948, стр. 242.

⁴⁴ Н. Н. Чебоксаров, Ильменские поозеры. Труды Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. I, М.—Л., стр. 262.

⁴⁵ S a m a s, lk. 266.

⁴⁶ В. В. Седов, Антропологические типы населения северозападных земель Великого Новгорода. Кр. сообщ. Ин-та этнографии АН СССР, вып. XV, 1952, стр. 72—85.

⁴⁷ Н. Н. Чебоксаров, Некоторые вопросы этнической истории народов Советской Прибалтики в свете новых этнографических и антропологических данных. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, käesolev number lk. 496.

Üheks oluliseks probleemiks eestlaste etnogeneesi alal on küsimus kalastajate-küttijate hõimude (kellele oli iseloomulik kammkeraamika) ning sõjakirveste kultuuriga karjajate hõimude (keda iseloomustas nõorkeraamika) tekkimisest ja nende seostest naaberrahvastega.

Seniste materjalide põhjal tuleb oletada, et kammkeraamika-kultuuriga hõimudel, keda peetakse soome-ugri hõimude eellasteks, esinesid Volga-Oka alal peamiselt uraalo-laponoidset tüüpi vormid, Baltimaadel aga protoeuroopa tüübi variant väheste mongoliidse varjundiga. Nähtavasti on Baltimaade esialgne asustamine toimunud nii lõunast (protoeuroopa tüübi näol) kui ka idast (mongoliidsete tunnustega element).

Hilisneoliitikumis tulid Eesti NSV territooriumile sõjakirveste kultuuriga karjajad hõimud, kes arvatavasti olid balti hõimude esivanemateks. Neid iseloomustas antropoloogiliselt mongoliidsete joonteta protoeuroopa tüüp. Nende segunemisel kohalike läänemere-soome hõimudega võitis Eestis ja Põhja-Lätis soome-ugri keel, kuna lõuna pool jäi võitjaks balti keel.

Balti mere idarannikul kujunes välja protoeuroopa tüübi väga kõrge koljuga nn. balti variant. See esines juba sõjakirveste kultuuri kandjatel Eestis; teda kohtame ka Laadoga ümbruses. Eriti tüüpiline on ta aga Põhja-Eestis I aastatuhandel e. m. a.

Sellest variandist kujunes XI—XIII sajandiks lääne-balti tüüp, mida kohtame igal pool Eesti NSV territooriumil maa-alustes haudades. Käesolevaks ajaks on see tüüp ajaliste muutuste protsessis veelgi edasi arenenud; eriti on pea muutunud lühemaks ja laiemaks. Nüüd on see tüüp jäänud domineerivaks ainult Lääne-Eestis.

Protoeuroopa tüübi teine variant, mis kandis nõrku mongoliidsuse jälgi ja mida kohtame seoses kammkeraamika kultuuridega, säilis tõenäoliselt rohkem Kagu-Eestis. Selleks jäi tal rohkem eeldusi, arvesse võttes asjaolu, et sõjakirveste kultuuri mälestusmärgid esinevad kõige sagedamini Eesti lääne- ja loodeosas, vähem aga kagus. Peale selle toimus Kagu-Eestis V—VIII sajandil elanikkonna segunemine slaavi elementidega. Kirde-Eestis võime olemasolevate materjalide alusel alates XII sajandist tähele panna lühipealisema ja gratsiilsema tüübi eksisteerimist, mis omab lähimaid paralleele idapoolsetel naaberaladel. Siia kuuluvad eelkõige Jõuga ja Pühtitsa muistsed asukad, kes arheoloogia andmete järgi tulid siia tõenäoliselt ida poolt Narva jõge.

Ka hiljem, XVI—XVII sajandil, tuli Ida-Eestisse uusi asukaid vene, läti ja teistest naaberrajoonidest. Nii kohalikust rahvastikust kui ka sissetulnud elementidest kujunes nende segunemise ning edaspidise brahhükefalisatsioonini ja gratsilisatsioonini protsessis juba XVII—XVIII sajandiks ida-balti tüüp, mis järk-järgult levis lääne poole, Lõuna-Eestis isegi peaaegu Balti mere rannikuni.

Vastavate paleoantropoloogiliste andmete läbitöötamisel võime näha, et antropoloogiliste tüüpide juures toimuvad Eesti NSV territooriumil, nagu igal pool mujalgi, pidevalt ajalised muutused. Kolju kuju muutub pikapealisest lühipealisuse suunas — toimub nn. brahhükefalisatsioonini protsess. Kolju massiivsus väheneb, andes maad gratsiilsusele, s. t. silmadeülane mõigas muutub nõrgemaks, laup püstsemaks ja absoluutsed mõõtmed vähenevad. Seega on ilmne, et kodanlike antropoloogide metafüüsilised kujutlused antropoloogiliste tüüpide muutumatusest ei vasta faktidele.

Paleoantropoloogilised materjalid näitavad ka, et luustikud Põhja-Eesti kivikirkalmetest, mis kuuluvad I aastatuhandesse e. m. a., ei ole siia lääne poolt sisse tulnud „põhja tõu“ esindajad, vaid on juba varem siin olnud protoeuroopa tüübi otsesed järglased. Seevastu põlised ja tihedad

sidemed idapoolsete naabritega, millest kodanlik antropoloogia sihilikult vaikis, paistavad meie paleoantropoloogilises materjalis hästi silma ja on eesti rahva füüsilise tüübi kujunemisel etendanud suurt osa.

Mis puutub küsimusse mongoliidsete tunnuste esinemisest eestlastel, mille üle on palju vaieldud kodanlikus literatuuris, siis annab meie materjal ka siin konkreetse vastuse. Eestlased kuuluvad kahtlemata europiidsesse rassi. Mõõdunud sajandil levinud vaated, nagu oleksid eestlased antropoloogilises mõttes mongoliidid, olid tingitud keelalise ja rassilise kuuluvuse mõistete ärasegamisest ja olid muidugi seotud soome-ugri rahvaste tendentsliku paigutamisega „alamate” rasside hulka.

Meie uurimised teevad kindlaks ka vastupidiste seisukohtade tendentslikkuse. Kodanlike antropoloogide püüd propageerida seda, et eestlaste juures puuduvad vähimadki mongoliidsed tunnused, ei vasta samuti faktidele. Vastavad antropoloogilised mõõtmised näitavad, et Ida-Eestis levinud idabalti tüübil, mis küll kuulub europiidsesse rassi, esineb veidi lamedam nägu, vähem etteulatuv nina jne., seega üsna nõrgal kujul jälgi muistest mongoliidest segust.

Kodanliku antropoloogia küündimatuse üheks avalduseks oli ka see, et ta tegeles peamiselt tänapäeva antropoloogiliste tüüpide deskriptiivse uurimisega, suutmata käsitleda nende tüüpide ajalugu. Ainult paleoantropoloogiliste materjalide uurimise kaudu aga saavad mõistetavaks tänapäeva tüüpide päritolu ja vahekorrad.

Arvesse võttes asjaolu, et paleoantropoloogilised materjalid Eesti NSV territooriumilt on veel väga lünklikud, tuleb edaspidi tingimata organiseerida süstemaatilist uute materjalide kogumist, püüdes esmajärjekorras täita kõige rohkem tunda andvaid lünki. Edaspidiste uute materjalide läbitöötamine aitab selgitada ja täpsustada veel paljusidki küsimusi.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
31. X 1953

О ПАЛЕАНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ В ЭСТОНСКОЙ ССР

К. Ю. МАРК,

кандидат биологических наук

Резюме

Одним из первых вопросов, встающих при изучении этногенеза эстонского народа, является вопрос о происхождении охотничье-рыболовческих племен с ямочно-гребенчатой керамикой и скотоводческих племен культуры боевых топоров или шнуровой керамики и о взаимоотношениях их с соседними народами.

Древнейшим антропологическим материалом с территории Эстонской ССР являются отдельные скелеты, обнаруженные на стоянках с ямочно-гребенчатой керамикой. Насколько можно судить по этим весьма скудным материалам, у племен поселений с ямочно-гребенчатой керамикой (предполагаемых предков угрофиннов) преобладающим антропологическим типом являются в Волго-Окском бассейне формы урало-лопанойдной группы, а в Прибалтике — вариант протоевропейского типа с небольшой монголоидной примесью. Повидимому, первоначальное заселение Прибалтики происходило как с юга (протоевропейский тип), так и с востока (монголоидные элементы).

В позднем неолите (примерно в XVIII в. до н. э.) на территорию Эстонской ССР из южной Прибалтики проникают скотоводческие племена культуры боевых топоров, вероятные предки балтийских племен. Для них характерен протоевропейский тип без примеси монголоидных элементов. Пришельцы смешались с местными прибалтийско-финскими племенами, причем на территории Эстонии и северной Латвии победила финская речь, а в более южных районах — балтийская речь.

На восточном берегу Балтийского моря образовался особый вариант протоевропейского типа, так называемый балтийский вариант, с очень высоким черепом. Этот вариант существовал уже у носителей культуры боевых топоров в Эстонии; он встречается также в Приладожье. Особенно типичным он является для северной Эстонии в I тысячелетии до н. э., как это показывает материал, полученный из каменных могильников с ящиками.

Из этого варианта образовался западнобалтийский тип, распространенный по всей территории Эстонии и встреченный нами в грунтовых могилах XI—XIII вв. В дальнейшем процессе эпохальных изменений этот тип еще более видоизменился — череп стал короче и шире. В наши дни этот тип является преобладающим только в западной Эстонии.

Другой вариант протоевропейского типа, имеющий слабые следы монголоидности и встречающийся в связи с культурой ямочно-ребенчатой керамики, сохранился в большей мере на юго-востоке Эстонии. Можно предполагать, что этот вариант существует тут уже с глубокой древности, в то время как упомянутый выше балтийский вариант был связан главным образом с памятниками культуры боевых топоров, встречающимися в Эстонии наиболее часто на западе и северо-западе и гораздо реже на юго-востоке.

Кроме того, в юго-восточной Эстонии прослеживается в V—VIII вв. н. э. еще новый прилив населения (славянских элементов) с востока.

На северо-востоке Эстонии можно проследить, начиная с XII века, существование более короткоголового и грацильного типа, имеющего наиболее близкие параллели в районах, расположенных к востоку от реки Нарвы.

Также и позже, в XVI—XVII вв., продолжается прилив новых элементов из русских, латвийских и других соседних районов. Как из местного населения, так и из этих пришлых элементов в результате их слияния и в процессе дальнейшей брахикефализации и грацилизации сформировался уже к XVII веку восточнобалтийский тип, который постепенно распространяется на запад, в южной Эстонии даже почти до побережья Балтийского моря.

Таким образом, на нашем материале весьма ярко прослеживаются древние и тесные связи эстонцев с восточными соседями, умышленно замалчивающиеся буржуазной антропологией.

Наш материал дает конкретный ответ также на вопрос о наличии или отсутствии монголоидных признаков у эстонцев, о чем шло много споров в буржуазной литературе. Эстонцы несомненно принадлежат к европеоидной расе. Взгляды, широко распространенные в прошлом столетии, будто эстонцы в антропологическом смысле были монголоидами, конечно, тенденциозны, направлены на подтверждение расистской концепции о «низшей» природе финских народов.

Наша исследование позволяет установить и тенденциозность противоположной точки зрения, будто эстонцы не имеют ничего общего с монголоидной расой. Попытки буржуазных антропологов утверждать, что у эстонцев отсутствуют всякие, даже самые незначительные признаки монголоидности, тоже не согласуются с фактами. Соответствующие антро-

пологические измерения показывают, что для представителей восточно-балтийского типа, преобладающего главным образом на востоке Эстонии, хотя они и принадлежат к европеоидной расе, характерно несколько уплощенное лицо, менее выступающий нос и другие признаки, которые следует считать следами слабой и весьма древней монголоидной примеси.

Разработка палеантропологических данных по Эстонии показывает совершенно четко, что антропологические типы в Эстонии, также как и повсюду у других народов, подвержены постоянным эпохальным изменениям. Поэтому ясно, что метафизические представления буржуазных антропологов о неизменности антропологических типов не соответствуют фактам.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
31 X 1953